

Naar de rand van

de afgrond

*Rusland en het uitbreken
van de Eerste Wereldoorlog*

De Duitse historicus Thomas Nipperdey opent zijn *Deutsche Geschichte 1866 - 1918* met de magistrale zin: *Am Anfang war Bismarck*. Een boek over de rol die Rusland speelde bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zou men kunnen beginnen met: In den beginne was er het vertrek van Bismarck. Diens gedwongen afscheid van de actieve politiek in 1890 betekende namelijk een keerpunt in de betrekkingen tussen Duitsland en Rusland.

Japanse soldaten verslaan het Russische leger bij Chin-Chou tijdens de Japans-Russische oorlog. Japanse litho door Maki Kinnosuke, 1904. Collectie Library of Congress, Washington D.C. ►

Marinus van Santen is docent geschiedenis aan het Corderius College in Amersfoort, en is lid van de 'Western Front Association Nederland', een vereniging die de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog bestudeert.

Bismarck had in 1887 nog een neutraliteitsovereenkomst met Rusland gesloten. De Bulgaarse crisis van 1885 betekende het einde van de Driekeizersbond, vanwege de steun die Rusland aan de Bulgaren gaf. Frankrijk zou een goede nieuwe bondgenoot zijn voor de Russen, vanwege de Franse positie in de Levant. Bismarck wilde voorkomen dat Duitsland door twee bondgenoten omsloten werd en haalde de banden met Rusland aan. Nadat Bismarck in 1890 van het toneel verdween, zette de nieuwe Duitse regering die koers niet voort. De vijandigheden tussen Oostenrijk-Hongarije en Rusland namen ondertussen alleen maar toe. Na 1871 had de 'IJzeren Kanselier' consequent gestreefd naar consolidatie van de internationale positie van het nieuwe Duitse Keizerrijk, middels een uitgekiend stelsel van bondgenootschappen met gelijkgezinde partners. Reeds in 1891, toen de termijn van het om die reden gesloten Duits-Russische *Rückversicherungsvertrag* was verstreken, bleek dit bismarckiaanse axioma niet langer van kracht te zijn. De nieuwe machthebbers in Berlijn wensten het verdrag niet te verlengen.

Imperiale dromen

Dit maakte de weg vrij voor een weinig voor de hand liggende onderlinge toenadering tussen de volgens parlementaire principes bestuurde Franse Derde Republiek en het autocratisch geregeerde Rusland, in de vorm van een defensief verdrag dat in de jaren 1891-1894 gestalte kreeg. De aandacht van de Russische buitenlandse politiek concentreerde zich voorlopig echter met name in zuidelijke en oostelijke richting.

Het Osmaanse rijk dat in de negentiende eeuw langzaam onder zijn eigen zwakte begon te bezwijken zorgde voor instabiele verhoudingen. De ambities die sinds Peter de Grote werden gekoesterd om de Bosporus en de Dardanellen te controleren, leken te kunnen worden gerealiseerd ten koste van 'de zieke man' van Europa, zoals tsaar Alexander I ooit het kwakkelende Turkse Rijk karakteriseerde. In het Aziatische zuiden werd de Russische expansie tegengewerkt, en wel door de Britten. Over Perzië, Afghanistan en Tibet werd echter, mede dankzij Franse bemiddeling, in 1907 een regeling getroffen. De veroveringen in het Verre Oosten waren ronduit spectaculair in omvang te noemen, zeker toen tegen het eind van de negentiende eeuw het gebied

beter toegankelijk werd door de aanleg van de Trans-Siberische spoorweg.

Dit leidde tot een confrontatie met het snel opkomende Japan. Beide landen trachtten het noordoosten van het machteloze keizerrijk China in te palmen, inclusief Korea. Resultaat was de Russisch-Japanse Oorlog (1904-1905), die in feite eindigde met een teleurstellende nederlaag voor Rusland.

Het tsarenrijk bleek voorlopig internationaal geen machtsfactor van betekenis meer te kunnen zijn. Maar wat veel ernstiger was: het land verzonk als gevolg van het dramatische oorlogsverloop in chaos, na de 'Bloedige Zondag' van 9 januari 1905 en de daarop uitbrekende revolutie.

Nieuwe inzichten

Het buitenlandse beleid diende in het licht van de zware nederlaag en de daarop volgende binnenlandse woelingen met terughoudendheid te worden gevoerd. Dit sloot naadloos aan bij de inzichten van voormalig minister van financiën Sergej Witte, die de operatie tegen Japan had gekenschetst als een 'krankzinnige onderneming'. Rusland had

Otto von Bismarck in 1871.

naar zijn mening stabiele buitenlandse betrekkingen nodig om zich te kunnen ontwikkelen. Premier Pjotr Stolypin was het hiermee volledig eens. Van hem is de veelgeciteerde uitspraak: 'Geef ons twintig jaar vrede in binnen- en buitenland, en Rusland zal helemaal veranderd zijn.' Na zijn gewelddadige dood in 1911 ontbrak het in het buitenlandse beleid voorlopig aan 'centrale controle en coördinatie'. Sinds 1906 werd het ministerie van Buitenlandse Zaken geleid door Aleksandr Izwolski. Hij blies de Russische belangstelling voor de Balkan en de Zeestraten nieuw leven in. Toen in 1908 de Jong-Turken in Constantinopel een greep naar de macht deden, gingen in Sint-Petersburg en Wenen de alarmbellen rinkelen. Zou de 'zieke man' nu weer opstaan, en de oude Turkse machtspositie nieuw leven inblazen? Om eventualiteiten voor te zijn, kwamen Izwolski en zijn Oostenrijkse ambtgenoot Von Aehrenthal in de zomer van 1908 bijeen om een onderhandse regeling te treffen. Haast was geboden. Afgesproken werd dat Oostenrijk Bosnië-Herzegovina definitief zou annexeren, en dat Wenen bij een 'heroriëntering' van de verhoudingen op de Balkan het door Rusland verkrijgen van vrije doorvaart door de Zeestraten (verboden volgens het Congres van Berlijn in 1878) zou ondersteunen. Doordat de Oostenrijkers hun buit voorbarig binnenhaalden en de Russen vervolgens nergens in Europa steun kregen voor hun plan, liepen de Oostenrijks-Russische betrekkingen onherstelbare schade op. En dat terwijl beide landen vanaf de jaren negentig regelmatig samen optrokken als het de Balkan betrof.

Aandacht naar de Balkan

Om de groei van de Oostenrijkse machtspositie op de Balkan enigszins te neutraliseren, slaagde Rusland erin als tegenwicht een Balkanbond te vormen tussen Bulgarije en Servië. Toen Griekenland zich daar in 1912 bij voegde, en deze landen vervolgens samen met Montenegro in oktober 1912 de aanval inzetten op Turkije, dreigde voor Sint-Petersburg een uiterst ongewenste ontwikkeling plaats te vinden. Terwijl de Turken onverwacht geheel van de Balkan dreigden te worden verdreven tijdens deze Eerste Balkanoorlog, leken de Bulgaren zelfs Constantinopel te gaan innemen: een buit die de Russen voor zichzelf in gedachten hadden! Daarom werd contact gezocht met de andere grote mogendheid die

zich direct bij de ontwikkelingen op de Balkan betrokken voelde: Oostenrijk-Hongarije. Beide regeringen waren van plan samen de rust te gaan herstellen, maar kregen ruzie over het eventueel stichten van een Servische haven aan de Adriatische kust. Terwijl een dergelijke ontwikkeling voor Wenen onacceptabel was, zag Sint-Petersburg dit juist als een mogelijkheid om Servië te paaien. Er ontstond nu grote spanning tussen het tweetal. Beide regeringen mobiliseerden hun legers, en een oorlog dreigde. Maar Groot-Brittannië en Duitsland bemiddelden, waardoor het oorlogsgevaar week. Via een conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken in Londen werd in de zomer van 1913 de spanning weggenomen.

'Alexander I noemde het kwakkelende Turkse Rijk 'de zieke man' van Europa'

Een verklaring voor de grote agitatie van Russische zijde is niet alleen gelegen in de veronderstellende ervaringen van de Bosnische crisis. Ook de situatie in het binnenland speelde een rol. Na afloop van de revolutie van 1905 was het zeer onrustig gebleven in het land, ondanks de hervormingen en strenge overheidsmaatregelen tegen onruststokers. Tot de zomer van 1914 vonden honderdduizenden werkonderbrekingen en andere acties in steden en bedrijven plaats. Terroristen pleegden aanslagen. De regering hoopte daarom de massa's weer achter zich te verenigen door het voeren van een actief, nationalistisch getint buitenlands beleid.

De inkt onder het Verdrag van Londen, dat de afloop van de Eerste Balkanoorlog regelde, ►

Het Russische leger trekt zich terug na de Slag bij Mukden, Mantsjoerije, 1905.

was amper droog of een tweede Balkanoorlog brak uit. Het inhalige Bulgarije dacht de anderen voor te zijn, door het haastig annexeren van het door meerdere Balkanstaten betwiste Macedonië. De woedende partners van de eerste ronde besprongen nu gezamenlijk de Bulgaren, samen met de Turken, die wilden

Een geplunderd en vernietigd dorp (waarschijnlijk in Çatalca, Turkije) tijdens de Eerste Balkanoorlog.

proberen om een deel van het verloren gebied te heroveren. Oostenrijk-Hongarije zag intussen het grondgebied en het inwonertal van met name Servië onacceptabel groeien – van 2,9 naar 4,4 miljoen inwoners – als gevolg van het oorlogsverloop. Het dwong daarom via een ultimatum de inmiddels in Noord-Albanië binnengedrongen Serviërs om zich daaruit terug te trekken, zonder echter de andere partners in het Balkanconcert hierover te raadplegen. Dit markeerde, zo concludeert de Ierse historicus William Mulligan in zijn studie *The Origins of the First World War* (Cambridge, 2010), ‘the first step (...) towards a general war’.

De kwestie Liman von Sanders

Intussen kregen de Russische machthebbers, aangevuurd door opgewonden binnenlandse perspublicaties, steeds meer aandacht voor ontwikkelingen rondom Turkije. Eind 1913 waren Duitsland, Groot-Brittannië en Frankrijk dicht bij een onderling akkoord over de Bagdadspoorlijn, zonder Rusland erbij te betrekken. Er was zelfs sprake van overleg over een eventuele verdeling van het Osmaanse Rijk in economische invloedssferen tussen de drie staten. Parijs en Londen zwoeren min of meer samen om de Russen een zetel te ontzeggen in de commissie die de Turkse schuldenkwestie moest regelen. In december werd

de opwinding in Sint-Petersburg echter tot het kookpunt gebracht door een nieuwe kwestie. Teneinde Turkije niet aan het Russische imperialisme over te laten, de anti-Oostenrijkse Balkanpolitiek van de tsaristische regering te neutraliseren, het Osmaanse Rijk voor opdelen te behoeden en de eigen belangen in het land te beschermen, ging de Duitse regering in op een Turks verzoek om hulp bij het reorganiseren van het Turkse leger. Het aanzien van de Turkse strijdkrachten had immers tijdens de Eerste Balkanoorlog zwaar geleden. Aangezien de Engelsen inmiddels waren aangezocht om de Turkse vloot te reorganiseren, hoopte men in Berlijn de betrekkingen met Groot-Brittannië verder te kunnen verbeteren door een goede samenwerking met de Britten bij het verbeteren van de Turkse defensie.¹ Luitenant-generaal Otto Liman von Sanders werd met een delegatie van veertig stafofficieren naar Turkije gezonden om inspecteur-generaal van het Turkse leger te worden. Tegelijkertijd kreeg hij ook het commando over het garnizoen van Constantinopel. Met name de tweede benoeming wekte grote woede bij de Russen, die toch al het gevoel hadden dat ten aanzien van Turkije een loopje met hen werd genomen. Enige tijd leek een Russisch-Duitse oorlog zelfs onvermijdelijk, maar dankzij Engels-Franse bemiddeling werd een compromis bereikt. Liman von Sanders werd benoemd tot veldmaarschalk van het Turkse leger, waardoor hij zijn adviseursfunctie weliswaar kon behouden, maar als gevolg van zijn hogere rang natuurlijk geen eenvoudige garnizoenscommandant meer kon zijn. De vrede was hiermee gered, maar de affaire had ingrijpende gevolgen voor de koers van Russische buitenlandse politiek.

Oorlogszucht

In februari 1914 werd de overgang naar een assertiever beleid in Sint-Petersburg zichtbaar. Premier en minister van Financiën Vladimir Kokovtsov, de meest prominente duif in de regering, en voorstander van het streven naar vrede tot elke prijs, werd door de tsaar naar huis gestuurd en vervangen door de volstrekt onbekwame bejaarde Goremykin, zogenaamd uit behoefte aan ‘iemand die nog fris tegenover dit werk staat’.² Crankshaw ziet Nicolaas’ beslissing als bewijs van ‘de bijna eerbied afdwingende oppervlakkigheid, de onverbetterlijke dwaasheid van zijn geest’.³ De zwakte van Goremykin en de afwezigheid van vrede-

► K. Hildebrand, *Das vergangene Reich* (Stuttgart, 1996), blz. 296.

► E. Crankshaw, *In de schaduw van het Winterpaleis*, blz. 428. Opmerking: Kokovtsov en Goremykin waren resp. 61 en 75 jaar oud!

► Crankshaw, blz. 428.

► W. Mulligan, *The Origins of the First World War* (Cambridge, 2010), blz. 88.

lievende politici als Kokovtsov zetten de poort wijd open voor oorlogszuchtige politici als minister van Landbouw Krivosjein en de legerleiding, die grote invloed zouden gaan uitoefenen op het Russische regeringsbeleid tijdens de aanstaande Juli-crisis. Minister van Buitenlandse Zaken Sergej Sazonov onderstreepte tijdens een vergadering met hoge politici en militairen op 21 februari dat een verandering van de status van de Zeestraten niet zonder Russische instemming zou mogen plaatsvinden, en bepleitte in dit verband de ontwikkeling van een plan. Hij gaf verder aan dat hij de samenhang van de Triple Entente wilde

‘Het streven naar behoud van vrede in het buitenlands beleid maakt plaats voor angst en nationalisme’

bevorderen, teneinde een zekere afschrikking tegen de Duitse militaire en diplomatieke macht te garanderen. Mulligan concludeert dat Sazonov in 1914 niet op oorlog uit was, behalve ingeval van nieuwe vernederingen, zoals in de voorafgaande jaren.⁴ In dit kader drong hij er in Londen op aan dat Engeland zich meer aan de Entente gelegen zou laten liggen. De vlootbesprekingen die diplomaten van beide landen in het voorjaar voerden, leverden echter geen concrete afspraken op. Maar de Duitse kanselier Von Bethmann Hollweg kreeg door de ontwikkelingen het gevoel dat de *Einkreisung* van zijn land nu volledig was geworden, en was ervan overtuigd dat zijn poging om een ontspanning met Engeland te bereiken de bodem was ingeslagen. Hieruit blijkt dat zich sinds de tijd van de Eerste Balkanoorlog in Sint-Petersburg, Berlijn en Wenen een opmerkelijke beleidswijziging had voorgedaan. Toen dicteerden de diplomatie en het streven naar behoud van de vrede het buitenlandse beleid. In 1914 beheersten echter angst voor de andere partij en nationaal eigenbelang de besluitvorming. Daarbij bedreven de drie keizerrijken ook nog een politiek van *brinkmanship* (waaghalzerij).⁵ Wat de Russen betreft, zijn in dit verband de teleurstellende ervaringen op de Balkan, de keuze voor een nationalistisch getint buitenlands beleid geïnspireerd door binnenlandse problemen, de kwestie Liman von Sanders en personele wijzigingen in de samenstelling van de regering van beslissende betekenis geweest.

De Juli-crisis van 1914

Net als in de meeste andere Europese hoofdsteden, leidde de moord in Sarajevo ook in Sint-Petersburg niet onmiddellijk tot grote commotie. Tsaar Nicolaas zei tegen de verontruste Franse gezant Paléologue: ‘Ik kan niet geloven dat keizer Wilhelm oorlog wil. U kent hem niet zoals ik hem ken! U moest eens weten hoe theatraal zijn gebaren zijn!’, en: ‘De keizer is veel te voorzichtig om zijn land in woeste avonturen te storten, en wat keizer Franz Joseph betreft, die wil alleen maar in vrede sterven...’⁶

Hoewel Sazonov tegenover de Duitse ambassadeur Von Pourtalès zijn zorgen uitsprak over eventuele strafmaatregelen tegen Servië – hij vroeg zich blijkens het rapport van de gezant zelfs af of het eigenlijke Oostenrijkse doel de vernietiging van Servië zou kunnen zijn (commentaar van Wilhelm II in de kantlijn: ‘Dat zou inderdaad het beste zijn!’) – bleef het opmerkelijk rustig. Pas na afloop van het staatsbezoek van de Franse president Poincaré op 23 juli begon de crisissfeer in de Russische

► Terminologie van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, John Foster Dulles (1952-1959). Hij bepleitte in het kader van de Koude Oorlog een optreden met risico’s (‘tot de rand gaan’) om het communisme terug te dringen.

► E. Heresch, *Verraad, lafheid en bedrog, leven en dood van de laatste tsaar* (Ned. vert. Amsterdam, 1993), blz. 161-162.

Otto Liman von Sanders, gefotografeerd ca. 1910-1915.

Tsaar Nicolaas II verklaart de oorlog aan Duitsland, oktober 1914. Op het plein voor het Winterpaleis in Sint-Petersburg is een grote, enthousiaste menigte aanwezig. Foto uit het fotoalbum van de Romanovs, collectie Yale University.

► Clark, *Slaapwandelaars*, blz. 537-539 (zie ook noot 35, blz. 713-714, waarin Clark zijn veronderstelling motiveert).

► O. Figes, *Tragedie van een volk, de Russische Revolutie 1891-1924* (Amsterdam, 2006), 322.

► ibidem, 322.

hoofdstad op toeren te komen. In een kabinetszitting op 24 juli werd besloten om Servië steun te bieden. Het Russische prestige en de invloed in de regio zouden anders ineens toenemen. Minister Krivosjein noteerde naar aanleiding van de bijeenkomst: 'Hij (Sazonov) dacht dat de enige manier om Duitsland te beïnvloeden was ze te laten zien, door een ferm standpunt in te nemen, dat we aan het eind van de concessies waren gekomen die we bereid waren te doen. In ieder geval zouden we alle stappen moeten nemen die ons in staat zouden stellen om een aanval tegemoet te treden.' Dit ondanks twijfels over de Britse houding, en de toestand van 's lands financiën. Terwijl de Russische garanties vaag bleven, was het volgens Clark de toon van de rapporten hierover van de Servische gezant in Sint-Petersburg, Spalajkovic, die de Servische regering intussen tot een herziening van het besluit bracht dat een dag eerder genomen was, namelijk om in arren moede maar te buigen voor het ultimatum dat Wenen uit-

eindelijk aan de regering in Belgrado had gepresenteerd.⁷

Nicolaas II die door Ivan Bloch, een van zijn adviseurs, bijna twintig jaar eerder het afgrijselijke schrikbeeld van een toekomstige grootscheepse oorlog voorgeschied had gekregen, en die twee vredesconferenties in Den Haag had belegd, probeerde de dreiging te keren, zoals blijkt uit zijn bijna aandoenlijke telegramwisseling met keizer Wilhelm II in die dagen.

De gedeeltelijke Russische mobilisatie op 26 juli, waarbij alleen de tegen Oostenrijk gerichte districten betrokken waren, en die bedoeld was om dat land onder politieke druk te zetten, werd pas twee dagen na de Oostenrijkse oorlogsverklaring aan Servië omgezet in een algehele mobilisatie. Op aandringen van Wilhelm maakte de tsaar dat besluit ongedaan, om zich onder zware druk van zijn militairen, via Sazonov uiteindelijk te laten overhalen om op 31 juli toch wederom tot volledige mobilisatie te besluiten. Gezien het Schlieffen-plan kon een reactie van Duitse zijde niet uitblijven en betekende dit onvermijdelijk het begin van een Europese oorlog.

Juichende menigte

Toen de tsaar op het balkon van het Winterpaleis verscheen om de oorlog aan te kondigen, werd hij begroet door een juichende menigte. Generaal Broesilov beweerde later dat Nicolaas reeds in 1914 ten val zou zijn gebracht, als hij toen niet ten strijde was getrokken. Dat laatste wordt overigens door Figes betwist.⁸

'Het Russisch middenklassepatriotisme werd niet gedeeld door arbeiders en boeren'

Laatstgenoemde heeft in ieder geval gelijk, als hij constateert dat de enthousiaste aanwezigen die het begin van de oorlog op het plein voor het paleis begroetten, bestonden uit 'kantoorbedienden, ambtenaren, middelbare scholieren (en) huisvrouwen'.⁹ Foto's van de gebeurtenis lijken hiervan het bewijs te leveren. Hoewel de Russische pers net zo laaiend enthousiast was, werd het 'middenklassepatriotisme' (Figes) in ieder geval niet gedeeld door de miljoenen Russische boeren en arbeiders. Zij waren veeleer bezorgd over de toekomst. En ze zouden daarin vrijwel meteen gelijk krijgen. ■